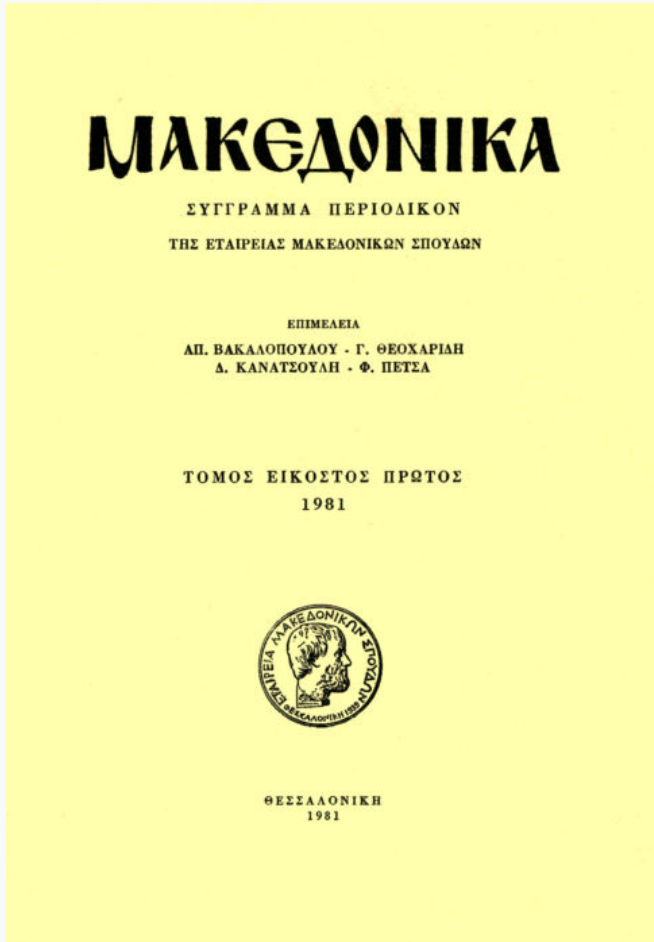

Μακεδονικά

Τόμ. 21, Αρ. 1 (1981)

Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης

Αριστοτέλης Μέντζος

doi: [10.12681/makedonika.433](https://doi.org/10.12681/makedonika.433)

Copyright © 2014, Αριστοτέλης Μέντζος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μέντζος Α. (1981). Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 21(1), 201–221. <https://doi.org/10.12681/makedonika.433>

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σκοπός τής εργασίας αυτής είναι ή έρευνα τής αρχιτεκτονικής μορφής τών μνημείων πού ύπήρχαν στή θέση τού ναού τής 'Αγίας Σοφίας τής Θεσσαλονίκης, μέ όσα στοιχεία παρέχουν οί δημοσιεύσεις, οί φωτογραφίες και τά σχέδια τών παλαιότερων άνασκαφών και έρευνών και, όπου ήταν δυνατό, προσωπικές παρατηρήσεις¹. 'Ο αρχιτέκτονας 'Ι. Κιαγιάς έξεπώνησε τά σχέδια και συνεργάσθηκε στήν έπεξεργασία όρισμένων τμημάτων τού κειμένου, συμβάλλοντας έτσι ούσιαστικά στήν ολοκλήρωση τής μελέτης. Βασικά βοηθήματα στήν έρευνα ήταν οί έκθέσεις τού Μ. Καλλιγιά στα Πρακτικά τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας από τό 1936 ώς τό 1941², οί έρευνες τού τότε 'Εφόρου Στ. Πελεκανίδη και τής Φ. Δροσογιάννη στο 'Αρχ. Δελτίο τού 1961-62 και 1963³, καθώς και σχέδια από τά άρχεία τής 'Εφορείας Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων και τής 'Εφορείας Κλασικών 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης⁴.

Τά θεμέλια και τά υπολείμματα τών αρχιτεκτονημάτων πού διαπιστώθηκαν στις έρευνες μπορούν γενικά νά καταταγούν σέ δύο κατηγορίες: Στήν πρώτη περιλαμβάνονται δύο ίσχυροί τοίχοι, μέ κατεύθυνση από ΒΔ πρός ΝΑ, πού άποκαλύφθηκαν σέ μεγάλο βάθος και ή κορυφή τού θεμελίου τους

1. "Ήδη ή 'Εφορεία Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης σέ συνεργασία μέ τήν 'Υπηρεσία 'Αποκατάστασης Σεισμοπαθών Βορείου 'Ελλάδος, στα πλαίσια τής άποκατάστασης τών ζημιών τού ναού τής 'Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης από τούς σεισμούς τού 1978, πραγματοποιεί από τό 1979 έκτεταμένες έρευνες, οί όποιες άσφαλώς θά προσκομίσουν νέα στοιχεία διαφωτιστικά γιά τά παλαιότερα κτήρια.

2. Μ. Καλλιγιά, 'Ανασκαφικά έρευναί εις τόν έν Θεσσαλονίκη ναόν τής 'Αγίας Σοφίας, ΠΑΕ 1936, σ. 111-118, ΠΑΕ 1938, σ. 67-71, ΠΑΕ 1939, σ. 73-83, ΠΑΕ 1940, σ. 23-27, και ΠΑΕ 1941, σ. 42-48.

3. Στ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 17(1961-62) Β', 253-256. 'Επίσης Φ. Δροσογιάννη, ΑΔ 18(1963) Β' 2, 235-240. Σύνοψη τών άποτελεσμάτων τών έρευνών δίνει ό D. Pallas, Les monuments paléochrétiens en Grèce découverts de 1959 à 1973, Rome 1977, σ. 63-65.

4. Ευχαριστώ τίς εφόρους Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων Εύτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη. 'Ιδιαίτερα ευχαριστώ τήν εφορο Κλασ. 'Αρχαιοτήτων Κ. Ρωμιοπούλου, πού μοι έδωσε τήν ευκαιρία νά χρησιμοποιήσω άδημοσίευτα σχέδια τού άρχείου τής 'Εφορείας.

βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 5,5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσης¹. Ἡ δευτέρα κατηγορία περιλαμβάνει ἓνα σύστημα τοίχων μὲ προσανατολισμὸ πρὸς ἀποκλίνει πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τὸν προσανατολισμὸ τῶν προηγούμενων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ βρίσκονται σὲ πολὺ ψηλότερη στάθμη ἀπὸ τοὺς προηγούμενους καὶ ὁ ἄξονάς τους ταυτίζεται μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοὺς δὲν εἶναι σήμερα ὄρατοί, ἡ ἔρευνα βασίστηκε κυρίως στὰ σχέδια καὶ στὶς δημοσιεύσεις πρὸς ἀναφέρθηκαν παραπάνω (Σχ. 1)².

Οἱ τοῖχοι τῆς πρώτης ὁμάδας ἀποτελοῦν λείψανα ἑνὸς μεγάλου ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος. Ἔχουν διαφορετικὴ κατεύθυνση καὶ στάθμη ἀπ' τὰ μεταγενέστερα χριστιανικὰ κτήρια καὶ πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ εὐρήματα γειτονικῶν οἰκοπέδων, ὅπως τὰ λείψανα τοῦ νυμφαίου πρὸς τὸ βόρειο ἀνατολικὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας³, τὰ εἰρήνια τοῦ λουτροῦ πρὸς τὸ βρέθησαν πρόσφατα σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Μακένζυ Κίνγκ 6⁴, ἀλλὰ ἐνδεχόμενα καὶ ἄλλα, ὅπως τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκοπέδου Ζεῦξιδος καὶ Ἰκτίνου⁵. Γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος τίποτε δὲν εἶναι ἀκόμα βέβαιο, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα συγκρότημα θερμῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν ἴδιο χῶρο, ἀνάμεσα περίπου στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸ νυμφαῖο, λειτουργοῦσε ὡς τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1918 ἓνα τοῦρκικο λουτρό (Ἁγία Σοφία χαμάμ).

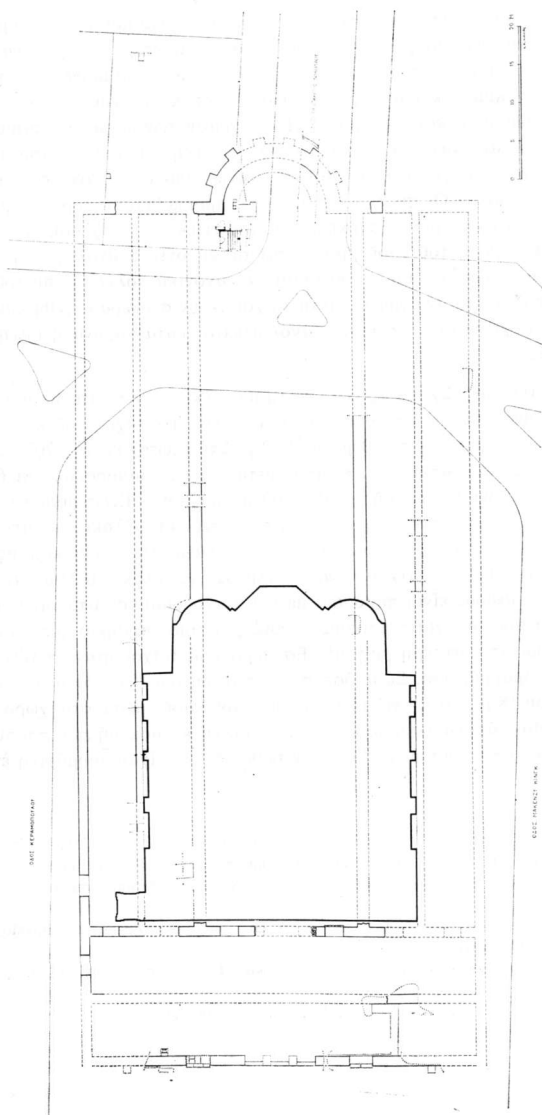
1. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 235. Στὸ ἐξῆς τὰ ὑψόμετρα θὰ μετροῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσης.

2. Στὸ σχέδιο πρὸς παρατίθεται, ἡ συνεχὴς παχιά γραμμὴ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ τομὴ σὲ ἕνιαιο ὕψος, ἀλλὰ μόνον διαπιστωμένη κατασκευὴ, ἀντίθετα μὲ τὴ διακεκομμένη, πρὸς ἀντιπροσωπεύει πιθανῶς σχεδιαστικὴς συμπληρώσεις. Στὸ σχέδιο συμπληρώνεται ἐπίσης τὸ περίγραμμα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ μὲ συνεχὴ παχιά γραμμὴ καὶ οἱ σύγχρονες πολεοδομικὲς γραμμὲς μὲ συνεχὴ λεπτὴ γραμμὴ. Γιὰ μεγαλύτερη εὐκρίνεια δὲν σημειώνονται στὸ σχέδιο τὰ ἴχνη τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων· δὲν σημειώνονται ἐπίσης τὰ λείψανα ἀπὸ διάφορα οἰκοδομήματα πρὸς σχετίζονται μὲ τὸ σύγχρονο ναὸ καὶ βρίσκονται κυρίως στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ μίαν στοὰ πρὸς ἀπολήγει ἀνατολικά σὲ ἀψίδα κατὰ μήκος τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Ἁγίας Σοφίας (ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πελεκανίδη ὡς «βασιλική»): Μ. Καλλιγὰ, ὁ.π., ΠΑΕ 1938, σ. 68 κ.έ., καὶ Στ. Πελεκανίδη, ὁ.π., σ. 256, σχέδ. 2, καθὼς καὶ γιὰ ἓνα μικρὸ παρεκκλήσι ΒΔ τῆς Ἁγίας Σοφίας, προσκολλημένο στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ σημερινοῦ περιβόλου: Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 236.

3. Ἐλάχιστες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ δίνονται στὸ BCH 46(1922) 527, εἰκ. 12.

4. Κ. Ρωμιοπούλου, Ἁρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 29(1973-74) Β' 3, 678-681, σχέδ. 3-4.

5. Α. Βαβρίτσα, Ἁρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 25(1970) Β' 2, 366 κ.έ.

Σχ. 1. Τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας

Μέρος μόνον ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος κατέλαβε ἓνας παλαιοχριστιανικὸς ναὸς, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ προσανατολισμὸς του καὶ ἡ ἀψίδα στὴν ἀνατ. πλευρά. Τὸ κτήριο ἔχει μορφὴ ἐπιμήκους παραλληλογράμμου καὶ ἀπολήγει ἀνατολικά σὲ προεξέχουσα ἀψίδα, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἡ περιγραφή τῶν ἐπιμέρους τμημάτων τοῦ ναοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς καὶ ἡ σχεδιαστικὴ του ἀποκατάσταση, βασίστηκαν στὰ ὑπάρχοντα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα καὶ σὲ πιθανὲς σχεδιαστικὲς συμπληρώσεις. Οἱ συμπληρώσεις αὐτὲς προϋποθέτουν κυρίως τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ κτήριο κτίστηκε μὲ βάση ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο, στὸ ὁποῖο τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ναοῦ βρίσκονται σὲ κανονικὲς ἀναλογίες μεταξύ τους, τὰ κυριότερα μεγέθη ἐκφράζονται σὲ κανονικὰ πολλαπλάσια τοῦ βυζαντινοῦ ποδίου, τὰ ἀνοίγματα καὶ οἱ τοῖχοι ἔχουν σταθερὰ μεγέθη καὶ στὰ ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀκολουθεῖται κατὰ κανόνα ἡ ἀρχὴ τῆς συμμετρίας¹.

Ἡ ἀ ψ ῖ δ α²: Σχηματίζεται ἀπὸ τμήμα κύκλου ἐλάχιστα μεγαλύτερο τῆς ἡμιπεριφερείας μὲ ἀπευθυσμένες ἀπολήξεις. Τὸ πάχος τοῦ καμπύλου τοῖχου εἶναι 1,70 μ. καὶ στὸ θεμέλιο 1,90 μ. Στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἀψίδας καὶ σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις 2 μ. περίπου μεταξύ τους διαμορφώνονται 6 ἀντηρίδες ὀρθογωνίου διατομῆς 1,50 × 1,00 μ. περίπου. Ἐξωτερικὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀψίδας περιτρέχει κτιστὴ ἀποχετευτικὴ αὐλακα, σὲ ἀπόσταση περίπου 1 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο³. Τὸ συνολικὸ πλάτος τῆς ἀποχετευτικῆς κατασκευῆς εἶναι 0,50 μ., ἐνῶ τὸ καθατὸ πλάτος τῆς αὐλακας 0,23 μ. Ἡ τοιχοδομία τῆς ἀψίδας εἶναι παρόμοια μὲ τὴν τοιχοδομία τοῦ ὑπόλοιπου κτηρίου, μόνον ποὺ ἐδῶ γιὰ στατικούς λόγους χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ἐγγώνιοι λίθοι ἀπὸ δευτέρη χρήσι⁴. Ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι ἦταν ἐπενδεδυμένοι μὲ ὀρθομαρμάρωση. Σὲ ἀπόσταση 2,25 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀνατ. τοῖχο καὶ περίπου 18 μ. νότια ἀπὸ τὸ βόρ. τοῖχο τοῦ ναοῦ, μέσα στὸ χῶρο τοῦ πρεσβυτερίου, ἀποκαλύφθηκε κτιστὴ βαθμιδωτὴ κατασκευὴ ποὺ προσιδιάζει σὲ ἔδρανα πρεσβυτέρων⁵. Οἱ πέντε βαθμίδες τῆς εἶχαν μαρμάρινη ἐπέν-

1. Βλ. παρακ. σ. 212.

2. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀψίδα γενικά: Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 256. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238 κ.έ. Σήμερα τὰ εἱρεπία τῆς ἀψίδας διατηροῦνται στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς στὴν ὁδὸ Πρίγκ. Νικολάου 1. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ ὑπόγειο.

3. Σύμφωνα μὲ σκίτσο τοῦ τότε ἐφόρου Ἄ. Ξυγγόπουλου, σήμερα στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων.

4. Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., πίν. 311α, καὶ Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., πίν. 268α.

5. Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 256, πίν. 311β καὶ σχῆδ. 3.

δυση· τὸ ὕψος (ρίχτι) καὶ τὸ πάτωμα τῶν βαθμίδων μετροῦν περίπου 0,30 μ.¹. Ἡ ὄλη κατασκευὴ ἦταν ἐπενδεδυμένη μὲ ὀρθομαρμάρωση καὶ σώζεται μέχρις ὕψους 1,12 μ. ἀπὸ τῆ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ βήματος. Ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καὶ στὸν τοῖχο διατηρήθηκε ἓνα τμήμα τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν σπαράγματα ψηφιδωτοῦ καὶ τοιχογραφιῶν ποῦ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῆς κόγχης. Τὸ γεγονός ὅτι αὐτά, ὅπως καὶ τὰ κεραμικὰ εἰρημάτα, χρονολογοῦνται στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, καθὼς καὶ τὸ ὅτι παλαιохριστιανικὰ γλυπτὰ βρέθηκαν ἐνδομημένα στὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας², ἐνισχύουν τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ χώρος τῆς ἀψίδας λειτουργοῦσε μὲ κάποιον τρόπο καὶ μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἴδρυση στὴ θέση του τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ὁ κυρίως ναός: Τμήματα τοῦ ἀνατ. τοίχου, πάχους 1,60 μ., ἀποκαλύφθηκαν βόρεια καὶ νότια ἀπὸ τὴν κόγχη³. Μεγάλια τμήματα τοῦ βόρ. καὶ τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ ναοῦ εἶναι σήμερα ὁρατά· ὁ βόρ. τοίχος ἔχει πάχος 1,28 μ., ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ μήκος περίπου 50 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος μέχρι 2,20 μ.⁴. Ὡστόσο τὰ ἀνώτερα τμήματα τῆς τοιχοποιίας του ἔχουν συμπληρωθεῖ σὲ πολὺ μεταγενέστερους χρόνους καὶ ὁ ἴδιος τοίχος χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα ὡς βόρειος ἐξωτερικὸς τοίχος τῆς μονόχωρης «βασιλικῆς» ποῦ ἦταν προσκολλημένη στὸ βόρειο κλίτος τῆς Ἁγίας Σοφίας⁵. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὑπερυψωμένου τουρκικοῦ προστώου τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀποκαλύφθηκε ὁ δυτ. τοίχος τοῦ ναοῦ, μόλις 0,70 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας. Τὸ πάχος του εἶναι 1,28 μ· σήμερα εἶναι ὁρατὸς σὲ μήκος περίπου 31,27 μ. καὶ σώζεται μέχρις ὕψους 0,60 μ. πάνω ἀπ' τὴ

1. Σύμφωνα μὲ σχέδιο τῆς Ἐφορείας Βυζ. Ἀρχαιοτήτων. Ἡ Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 239, ἀναφέρει ὕψος καὶ πάτημα τῶν βαθμίδων 0,19 μ. καὶ ἀμφισβητεῖ τὴν ἀποψη τοῦ Πελεκανίδη (δ.π., σ. 204, σημ. 5) γιὰ τὸν προορισμὸ τους.

2. Πρόκειται γιὰ ἓναν πεσσίσκο ἀπὸ φράγμα πρεσβυτερίου. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 239.

3. Τμήμα τοῦ βόρ. σκέλους ἀποκαλύφθηκε στὴν ἐκσκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Πρίγκ. Νικολάου 1. Βλ. σχετ. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 237, σχέδ. 1. Τμήμα τοῦ νότ. σκέλους εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα στὴν ἐκσκαφὴ τοῦ ἀπέναντι οἰκοπέδου Πρίγκ. Νικολάου 2, σύμφωνα μὲ σχεδιάγραμμα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων.

4. Ὁ.π., σ. 236.

5. Βλ. παραπ. σ. 202, σημ. 2. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Πελεκανίδη, φαίνεται ὅτι ἡ «βασιλική» κατασκευάστηκε ἐξαρχῆς ὡς πρόσκτισμα-στοὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Οἱ συμπληρώσεις τοῦ τοίχου καὶ ἡ διακόσμηση τῆς ἀψίδας μαρτυροῦν τὴ συνεχῆ χρήση τοῦ χώρου ὡς τοῦ παλαιολόγειου χρόνου. Βλ. σχετ. Μ. Καλλιγὰ, δ.π., ΠΑΕ 1938, σ. 69 κ.ἑ. Ἀνάλογα ἴχνη μεταγενέστερων συμπληρώσεων παρουσιάζει ὁ γειτονικὸς βόρειος τοίχος τοῦ νάρθηκα.

στάθμη τοῦ θεμελίου. Ὁ νότ. τοῖχος τοῦ ναοῦ δὲν ἀποκαλύφθηκε ποτὲ σ' ὄλο του τὸ πάχος· ἓνα μικρὸ τμήμα ὁμῶς τῆς ἐσωτερικῆς —βόρειας— ὄψης τοῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ μιὰ ἐρευνητικὴ τομὴ τοῦ Μ. Καλλιγᾶ¹.

Τὸ παραλληλόγραμμο τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικὰ κατὰ μῆκος σὲ πέντε κλίτη μὲ τέσσερις στυλοβάτες ἀπὸ τοὺς ὁποίους διαπιστώθηκαν τμήματα τῶν θεμελιώσεων, ποὺ ἔχουν τὴ μορφή συνεχῶν τοίχων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ξεκινούσαν ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ ἀπέληγαν στὸν ἀνατολικό. Στὸ ὄρατὸ τμήμα τοῦ δυτ. τοῖχου διακρίνονται οἱ ἀρχεῖς τῶν στυλοβατῶν τοῦ μεσαίου κλίτους· ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπίσης οἱ ἀπολήξεις τῶν θεμελίων τῶν δύο βόρειων στυλοβατῶν στὸ σημεῖο ὅπου συναντῶνται μὲ τὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ ναοῦ². Τὰ πάχη τῶν θεμελίων τῶν στυλοβατῶν εἶναι 1,60 μ. γιὰ τοὺς μεσαίους καὶ 1,10 μ. γιὰ τοὺς πλαγίους. Τὸ πάχος τοῦ θεμελίου τῶν τελευταίων μειώνεται στὸ ἀνώτερο τμήμα του σὲ 0,95 μ. Τὸ καθαρὸ πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι 6,30 μ. περίπου καὶ τὸ καθαρὸ πλάτος τοῦ μεσαίου εἶναι 19,95 μ.

Ὁ κυρίως ναὸς ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ νάρθηκα μὲ τέσσερα ἀνοίγματα πλ. 2,20-2,30 μ., τοποθετημένα ἀξονικὰ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ κλίτος ἀντιστοιχοῦσαν τρία ἀνοίγματα³: ἓνα στὸ κέντρο πλ. 4,50 μ. καὶ δύο στενότερα πλ. 2,40 μ. ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ.

Ν ἄ ρ θ η κ α ς: Ὁ νάρθηκας ἔχει τὴ μορφή ἑνὸς στενομήκους ἐνιαίου χώρου, ποὺ καταλαμβάνει ὄλο τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 7,10 × 50,05 μ. Ὅριζεται πρὸς Β ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ βόρ. τοίχου τοῦ ναοῦ, πρὸς Ν πιθανότατα ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ νότ. τοίχου⁴, πρὸς Α ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ πρὸς Δ ἀπὸ ἓναν παράλληλο πρὸς τὸν προηγούμενο τοῖχο, ποὺ χωρίζει τὸ νάρθηκα ἀπὸ ἓνα δεῦτερο ἐπίσης στενομήκη γῶρο, ποὺ διαμορφώνεται στὰ δυτικά του. Ὁ νάρθηκας ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ἐξωτερικὸ γῶρο μὲ ἓνα ἀνοίγμα πλ. 2,60 μ. στὸ μέσο τοῦ βόρειου

1. Μ. Καλλιγᾶ, ὁ.π., ΠΑΕ 1939, σ. 78 καὶ εἰκ. 2-3. Στὴν ἴδια τομὴ ἀποκαλύφθηκαν ἴχνη τριῶν ἐπαλλήλων διαπέδων ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἀνώτερο, μὲ μαρμάρινες πλάκες, ἴσως ἀνήκει στὴ φάση τοῦ ναοῦ. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου παραστάθηκε στὸ σχέδιο ἴσο πρὸς τὸ πάχος τοῦ βόρειου τοίχου.

2. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 240. Ὁ Καλλιγᾶς εἶχε ἐπίσης ἀποκαλύψει μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀγ. Σοφίας τμήματα τῶν παρεῶν τῶν δύο κεντρ. στυλοβατῶν τοῦ ναοῦ: ὁ.π., ΠΑΕ 1936, εἰκ. 1.

3. Προφανῶς ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου πλάτους τοῦ μεσαίου κλίτους. Βλ. πρόχειρα Α. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, I, σ. 148. Στὸ δυτ. τμήμα τοῦ βόρ. τοίχου διαμορφώνεται ἓνα ἀνοίγμα, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἀντιστοιχο ἀνοίγμα τῆς Ἀγ. Σοφίας, τὸ ὅποιο ἴσως δὲν ἀνήκει στὴ φάση τοῦ ἀρχαίου ναοῦ.

4. Τὸ ὄριο τοῦ νάρθηκα πρὸς Ν δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ ἀνασκαφικὰ.

τοίχου¹. ανάλογο άνοιγμα ίσως ύπηρχε και στο μέσο του νότ. τοίχου. 'Ο βόρ. τοίχος και ή ΒΔ γωνία, καθώς και ένα τμήμα μήκους 4 μ. από τὸ δυτ. τοίχο του νάρθηκα, έχουν διαπιστωθεῖ άνασκαφικά². Δέν έχουν διαπιστωθεῖ και δέν είναι δυνατό νά ύπολογιστοῦν τὰ άνοίγματα πού πρέπει νά είχε ὁ δυτ. τοίχος. Τὸ δάπεδο του νάρθηκα καλυπτόταν με ὀρθογώνιες μαρμάρινες πλάκες³.

«Έξω ν ἄ ρ θ η κ α ς»: Δυτικά του νάρθηκα σχηματίζεται ένας άλλος χώρος έσωτερικού πλάτους 6,90 μ. από τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε μόνο ένα μεγάλο μέρος του δυτ. τοίχου. 'Ο τοίχος αυτός στο άνασκαμμένο τμήμα του⁴ διατρυπάται από τρία άνοίγματα: "Ένα στὸν ἄξονα του κτηρίου, πλ. 9,20 μ., και δυὸ ἄλλα, πλ. 3 μ., ἐκατέρωθεν του κεντρικοῦ, σὲ ἀποστάσεις 4,50 μ. από αυτό. Τὸ κεντρικό άνοιγμα διαιρεῖται σὲ τρία ἴσα μέρη, πλ. 2,40 μ. τὸ καθένα, με δυὸ μαρμάρινους πεσσούς, πού έχουν διαστάσεις βάσεως 1 × 1,30 μ. Τὰ κατώφλια του κεντρικοῦ άνοίγματος ἀποτελοῦνται από μαρμάρινες πλάκες σὲ δεύτερη χρήση⁵ και δέν παρουσιάζουν ἱχνη τὸρμων γιὰ θυρόφυλλα⁶. Τὰ κατώφλια τῶν δυὸ πλάγιων άνοιγμάτων δέν σώθηκαν ἀκέραια, φαίνεται ὅμως ὅτι ἦταν παρόμοια με τὰ κατώφλια του κεντρικοῦ. Οἱ παραστάδες τῶν άνοιγμάτων ἦταν ἐπενδεδυμένες με ὀρθομαρμάρωση⁷. Στο έσωτερικό του χώρου και σὲ ἐπαφή με τὸ δυτ. τοίχο, σὲ ἀπόσταση 2,40 μ. βόρεια από τὸ βόρ. άνοιγμα, ἀποκαλύφθηκε τετράγωνη βάση μαρμάρινης παραστάδας διαστ. 1 × 1 μ. περίπου⁸. Στην ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης ὑπάρχει τὸρμος γιὰ μολυβδοχόηση, πράγμα πού σημαίνει ὅτι και ὁ κορμὸς τῆς παραστάδας ἦταν ἐπίσης μαρμάρινος. Στο νότιο τμήμα του χώρου ἀποκαλύφθηκε ένα «γμματοειδές» θεμέλιο πού δέν συνδέεται με τοὺς τοίχους πού ὀρίζουν τὸ χώρο· τὸ μακρὸ σκέλος του θεμελίου αὐτοῦ έχει πᾶχος 1 μ. και τέμνει ἐγκάρσια τὸ χώρο σὲ ὄλο τὸ πλάτος του, ἐνῶ τὸ βραχὺ σκέλος, μήκ. 3,50 μ. και πᾶχ. 1,24 μ.⁹, προχωρεῖ πρὸς Β σὲ ἐπαφή με τὸν ἀνατ. τοίχο του χώρου.

1. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 236.

2. 'Ο.π. 'Επίσης Μ. Καλλιγᾶ, ὀ.π., ΠΑΕ 1940, σ. 24 και εἰκ. 1-2.

3. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 236.

4. Μ. Καλλιγᾶ, ὀ.π., ΠΑΕ 1940, σ. 24, και ΠΑΕ 1941, σ. 45-46. 'Επίσης Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 238 και σχέδ. 1.

5. Είναι φανερό ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς ἀποτελοῦσαν τὰ ἴδια τὰ κατώφλια και ὄχι τὴν ὑποδομή τους: στο βόρ. πλάγιο άνοιγμα, ἡ ὀρθομαρμάρωση τῆς παραστάδας (βλ. παρακ., σμμ. 7 τῆς ἴδιας σελ.), πατεῖ ἀκριβῶς ἐπάνω στις πλάκες.

6. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 238.

7. Μ. Καλλιγᾶς, ὀ.π., ΠΑΕ 1941, σ. 45 και εἰκ. 6.

8. 'Ο.π., σ. 46, εἰκ. 6 και 7.

9. 'Ο.π., ΠΑΕ 1940, εἰκ. 1 και 2.

Ἡ λειτουργία του δὲν εἶναι προφανής, εἶναι πιθανότατα μεταγενέστερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοίχους καὶ ἴσως ἔχει σχέση μετὰ τὸ νεότερο ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου καὶ στὴν ἐξωτερικὴ δυτ. ὄψη του, ἀποκαλύφθηκε τετράγωνο πλινθόκτιστο θεμέλιο παραστάδας, διαστ. $0,96 \times 0,96 \mu.$ ¹, ποὺ ἀπέχει 5,50 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειά τῆς προέκτασης τοῦ νότ. τοίχου τοῦ ναοῦ. Ὁ προορισμὸς τοῦ θεμελίου αὐτοῦ δὲν εἶναι βέβαιος, σχετίζεται ὅμως μετὰ τὴ γενικότερη διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικὰ τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ καὶ ἀνεκάθεν λειτουργοῦσε ὡς αὐλὴ τοῦ ναοῦ. Στὸ χῶρο τῆς αὐλῆς καὶ κοντὰ στὸ δυτ. τοῖχο ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ἴχνη διαπέδων ψηφιδωτοῦ καὶ πλακοστρώτου². Μιά ἐνδειξὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς αὐλῆς δίνει ἡ ὑπαρξὴ τῆς πλινθόκτιστης παραστάδας. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι οἱ βόρ. καὶ νότ. ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ προεκτεινόμενοι πρὸς δυσμὰς σχημάτιζαν τὴν αὐλὴν, τότε ἡ παραστάδα, μαζί με ἀντίστοιχη ποὺ ἴσως ὑπῆρχε στὸ βόρ. τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου, δεχόταν τὶς ἀπολήξεις κιονοστοιχιῶν ἢ πεσσοστοιχιῶν ἀπὸ πλάγιες στοᾶς με ἐσωτερικὸ πλάτος 5,50 μ.³. Σύμφωνα μετὰ τὴν ὑπόθεση αὐτή, ὁ χῶρος τοῦ «ἐξωνάρθηκα» μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς εἶδος ἀνατολικῆς στοᾶς αἰθρίου⁴ ἢ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου ποὺ ἔβλεπε στὴν αὐλὴ διαμορφώνονται ἀνοιγματα χωρὶς θυρόφυλλα. Τὸ δυτ. ὄριο τοῦ αἰθρίου-αὐλῆς στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια δὲν εἶναι γνωστὸ, εἶναι ὅμως λογικὸ ὅτι συνέπιπτε περίπου μετὰ τὸ δυτ. ὄριο τοῦ αἰθρίου τῆς νεότερης Ἁγίας Σοφίας. Τὸ ὄριο αὐτὸ δίνεται ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ, ποὺ σωζόταν σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση καὶ μετὰ τὸ 1890⁴. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ ὄριο αὐτὸ σύμφωνα μετὰ τὴ χάραξη τοῦ κάθετου δρόμου (cardo), στὴ θέση περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας, ποὺ συναντοῦσε τὴ Λεωφόρο, περνοῦσε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν Ἀχειροποίητο καὶ συνεχιζόταν ὡς τὸ ὕψος περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς⁵. Σύμφωνα μ'

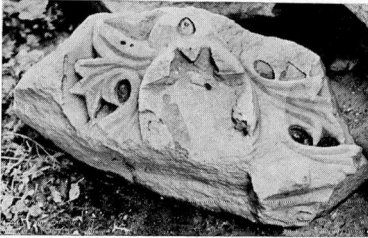
1. Ὁ.π., σ. 24 καὶ εἰκ. 1.

2. Ὁ.π., εἰκ. 1. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238.

3. Ἀντένδειξη στὴν ὑπόθεση τῆς πλάγιας στοᾶς ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὸ θεμέλιο τῆς παραστάδας δὲν συνδέεται μετὰ ὑποθεμιλίωση στυλοβάτη. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Καλλιγὰς, ὅ.π., σ. 24, ὑποθέτει ὅτι τὸ θεμέλιο σχετίζεται μετὰ διακοσμητικὴ πρόσοψη τοῦ κτηρίου.

4. Ὁ J. Strzykowski, *Der Dom zu Aachen*, Leipzig 1904, σ. 72 καὶ εἰκ. 42, παραθέτει σὲ σχέδιο τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅπου σημειώνονται ἐκατέρωθεν τοῦ προπύλου τμήματα ἐνὸς μακροῦ τοίχου, πιθανῶς τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ περιβόλου. Γιὰ τὴν παραπομπὴ εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο-ἀρχιτέκτονα Γ. Βελένη. Ὁ ἴδιος τοίχος εἰκονίζεται στὸ βιβλίο τοῦ O. Wulff, *Die Koimesis Kirche in Nicäa, Strassburg* 1903, εἰκ. 9, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς φωτογραφίας.

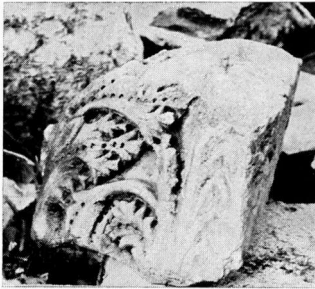
5. Τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ὁδοῦ (cardo maximus;) δέχεται καὶ ὁ M. Vickers, *Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki*, «Ἀρχαία Μακεδονία,

α

β

γ

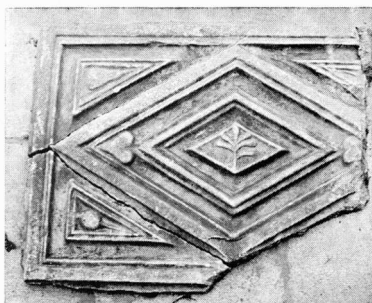

δ

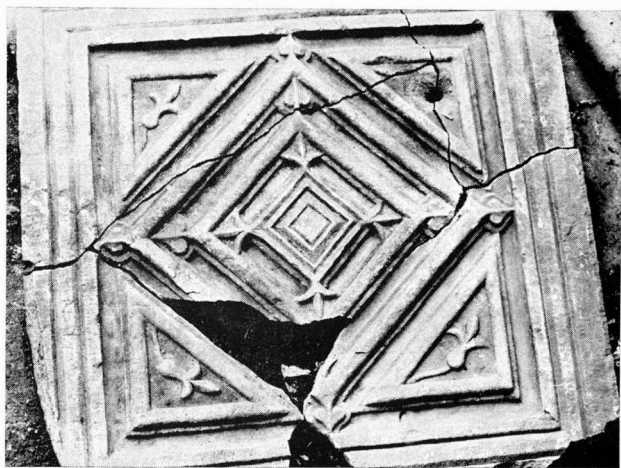
*Τμήματα τῶν ἰωνικῶν κιονοκεφάλων μὲ συμφνὲς ἐπιθήματα
τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁγίας Σοφίας*

α

β

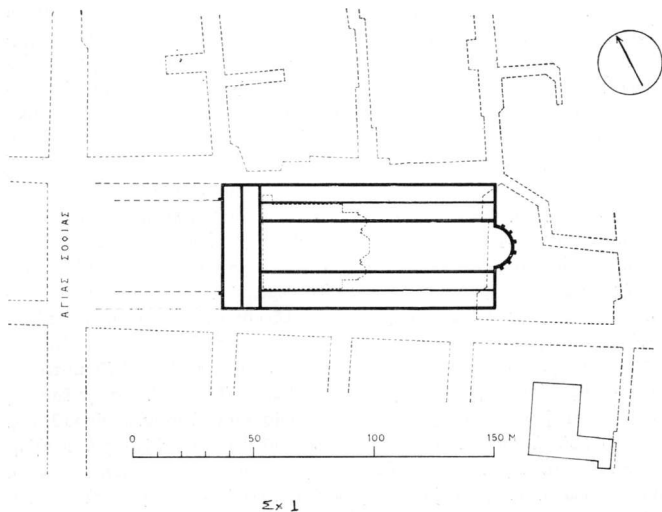

γ

α. Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁγίας Σοφίας
β-γ. Πλάκες θωρακίων ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὸ δάπεδο τῆς Ἁγίας Σοφίας

αυτά, τὸ μήκος τοῦ αἰθρίου τοῦ ναοῦ ἦταν περίπου 54 μ. καὶ τὸ πλάτος του, ἂν τὸ δεχθοῦμε ἰσοπλατῆς μὲ τὸ ναό, περίπου 53 μ.¹ (σχ. 2).

Θεμελιώσεις: Σύμφωνα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ναοῦ εἶναι κτισμένο πάνω σ' ἓνα μεγάλο ἀνδῆρο πὸ εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο γιὰ νὰ περιλαμβάνει τὸ συγκρότημα τῶν θερμῶν. Ἡ στάθμη τοῦ ἀνδῆρου αὐτοῦ ὑψώθηκε στὴ χριστιανικὴ περίοδο κατὰ 2,75 μ. περίπου². Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπέβαλε τὴ θεμελίωση τοῦ

Σχ. 2. Σχεδιάγραμμα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ μέσα στὸν πολεοδομικὸ κἀνναβο τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν τὸ 1917

Α' Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26 ἕως 29-8-1968», Θεσσαλονίκη 1970, σ. 239-251, εἰκ. 3. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ ἴδιος δρόμος λειτουργοῦσε καὶ στὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

1. Ἦδη ὁ Μ. Καλλιγᾶς, στὸ βιβλίον του, *Die Hagia Sophia von Thessalonike*, Würzburg 1935, σ. 2, δέχεται τὸ πλάτος τοῦ αἰθρίου τῆς 'Αγίας Σοφίας περίπου 52 μ., χωρὶς νὰ διευκρινίζει πὼς φτάνει στὸ συμπέρασμα αὐτό.

2. Βλ. παραπ., σ. 202, σημ. 1. Ὁ λόγος πὸ ἀνυψώθηκε τόσο τὸ ἔδαφος δὲν εἶναι γνωστός· Ἴσως τὸ ρωμαϊκὸ ἀνδῆρο δὲν βρισκόταν σὲ ἐνιαία στάθμη, πὸ ἦταν ὁμοῦ ἀπαιτήτη γιὰ τὸ χριστιανικὸ ναό.

ναοῦ σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλο βάθος, ποὺ φθάνει τὰ 6,30 μ. περίπου κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου, δηλαδή σὲ ὑψόμετρο 2-2,5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Τὸ ὑψόμετρο αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ πιθανῶς στὴ στάθμη τοῦ παρθένου ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτό. Τὰ θεμέλια εἶναι κτισμένα με ἀργολιθοδομή, με σπάνια χρῆση σποραδικῶν πλίνθων, χωρὶς ἐπίχρισμα. Ἡ τοιχοδομία τους ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ θεμελίου ὡς τὴ στάθμη τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη, γιατί τὸ χρῆσιμο τῶν θεμελιῶν τοίχων προηγήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίχωση καὶ τὴν ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου. Κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη αὐτὴ ὡς τὴ βάση τους τὰ θεμέλια ἔχουν χτισθεῖ σὲ λάκκο. Οἱ τοῖχοι τῶν θεμελιῶν στὴν ἐπαφὴ τους με τὸ ἔδαφος διαπλάτυνονται σχηματίζοντας εἶδος πέλματος· μερικὲς φορὲς ἡ διαπλάτυνση αὐτὴ εἶναι βαθμιδωτή. Στὶς διάφορες ἀνασκαφικὲς τομὲς ἐρευνήθηκαν τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τῶν τεσσάρων κιονοστοιχιῶν, τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ ἐξωνάρθηκα. Τὸ θεμέλιο τοῦ βόρ. πλάγιου στυλοβάτη ἐρευνήθηκε στὸ σημεῖο ὅπου συναντιέται με τὸ βόρ. μακρὸ ρωμαϊκὸ τοῖχο¹. Τὸ θεμέλιο ἔχει πᾶχος 1,10 μ. στὴν κορυφὴ του καὶ σώζεται (σύμφωνα με τὶς μετρήσεις τοῦ Καλλιγᾶ) σὲ ὑψόμ. 7,60 μ. περίπου². Πάνω στὸ θεμέλιο αὐτὸ ἐδράζεται ὁ βόρ. ἐξωτερικὸς τοίχος ἐνὸς πολὺ μεταγενέστερου προσκτισματοσ-παρακκλησίου, ποὺ ἦταν προσκολλημένο στὸ βόρ. τοῖχο τῆς πρόθεσης τῆς Ἁγίας Σοφίας³. Τὸ θεμέλιο τοῦ νότιου πλάγιου στυλοβάτη ἐρευνήθηκε σὲ μιὰ τομὴ ποὺ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς Ἁγ. Σοφίας, στὸ ὕψος τοῦ πρώτου παραθύρου ἀνατολικά ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο⁴. Ἀποκαλύφθηκε τὸ θεμέλιο τοῦ στυλοβάτη σὲ ὑψόμ. περίπου 6,70 μ· τὸ πᾶχος τοῦ θεμελίου στὴν κορυφὴ του εἶναι 1,05 μ. Τὸ θεμέλιο στὴν ἐδρασὴ του παρουσιάζει βαθμιδωτὴ διεύρυνση καὶ βρίσκεται σὲ ὑψόμ. περίπου 2,45 μ. Παρόλο ποὺ τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τοῦ μεσαίου κλίτους ἐρευνήθηκαν σὲ ἀρκετὰ μεγάλο μῆκος, δὲν βρέθηκαν πουθενὰ οἱ μαρμάρινοι λίθοι τοῦ στυλοβάτη. Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς ὡς ποῖο ὕψος σώθηκαν τὰ θεμέλια, φαίνεται ὅμως ὅτι σώθηκαν σὲ στάθμη χαμηλότερη ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δα-

1. Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ΠΑΕ 1938, σ. 67 καὶ εἰκ. 2. Ὁ Καλλιγᾶς τὸ θεωροῦσε, ὅπως καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, ὡς ἐνισχυτικὸ θεμέλιο τῆς Ἁγίας Σοφίας.

2. Ἀπὸ τὶς μετρήσεις τοῦ Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ὁ.π., εἰκ. 2, ἐπιβεβαιώνεται με ἐλάχιστη διαφορὰ τὸ ὑψόμετρο τοῦ δαπέδου τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου, ὅπως τὸ μέτρηση ἡ Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ᾶ ν ν η, ὁ.π., σ. 235.

3. Ὅπως φαίνεται σὲ παλαιότερες φωτογραφίες, Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ s, Die Hagia Sophia von Thessalonike, πίν. 1, καὶ Ν. Κ ο ν δ α κ ο ν, Makedonija, St. Petersburg 1908, εἰκ. 31, τὸ κτίσμα αὐτὸ εἶχε κόγχη στὴν ἀνατολικὴ πλευρά.

4. Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ΠΑΕ 1938, σ. 70 καὶ εἰκ. 5. Οἱ μετρήσεις τοῦ Καλλιγᾶ ἔγιναν ἀπὸ τὴν ποδιά τοῦ παραθύρου τῆς Ἁγίας Σοφίας.

πέδου του κλίτους. Ειδικά τὸ θεμέλιο τοῦ νότ. στυλοβάτη ἐρευνηθήκε σὲ μήκος 23 μ. καὶ βάθος 4 μ. περίπου ἀπὸ τὴν κορυφή του, χωρὶς ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἔδρασή του¹.

Ἐπιπλέον τὸ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δαπέδου τοῦ τουρκικοῦ προστώου ὡς τὴ στάθμη τῆς αὐλῆς τῆς 'Αγ. Σοφίας. Ἐπιπλέον τὸ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νότ. ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 3,50 μ. καὶ βάθος 2 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή του². Ἐχει πᾶχος 1,28 μ. Ἡ κορυφή του σώζεται σὲ ὑψόμεν. 5,70 μ. περίπου. Ἐπιπλέον τὸ δυτικὸς τοῖχος τοῦ τελευταίου πρὸς Δ χώρου ἐρευνηθήκε σὲ μεγαλύτερο μήκος. Ἡ κορυφή του σώζεται σὲ ὑψόμεν. περίπου 8,75 μ. καὶ τὸ θεμέλιό του ἀποκαλύφθηκε μέχρι τὴ στάθμη τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου, δηλαδὴ 5,50 μ. περίπου, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ θεμέλιο τοῦ τοῖχου αὐτοῦ συναντᾷ τὸ ρωμαϊκὸ τοῖχος³. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ὁ παλαιοχριστιανικὸς τοῖχος ὑπερπηδᾷ τὸ ρωμαϊκὸ χωρὶς νὰ τὸν καταστρέφει, μὲ ἓνα τοξωτὸ ἄνοιγμα ἀπὸ δύο σειρὲς πλίνθων. Ἐτσι ὁ παλαιότερος τοῖχος διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸ νεότερο⁴.

Ἡ κατασκευή ἑνὸς τέτοιου μεγάλου κτηρίου, ὅσο ἀπλὴ κι ἂν ἦταν ἡ μορφή του, ἀπαιτοῦσε ἀσφαλῶς εἰδικὲς γνώσεις καὶ λεπτομερῆ ἀρχιτεκτονικὰ κἀνναβο, τὸ «σκάρφιον», ὅπως συνέβαινε στὰ περισσότερα μεγάλα κτήρια τῆς ἐποχῆς⁵. Πρέπει ἐπομένως νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὴν κατασκευή τοῦ ναοῦ χρησιμοποίηθηκε ἓνα σταθερὸ μέτρο μήκους καὶ ὅτι τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ναοῦ παρουσιάζουν μιὰ ἀπλὴ ἀναλογία μεταξύ τους. Ὅλα τὰ μεγέθη τοῦ ναοῦ μετριοῦνται σὲ πόδια⁶· τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ἀκριβὲς μήκος τοῦ ποδίου κυμαίνεται ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο, καὶ ἴσως μὲ τὴν ἐποχὴ, ἀπὸ 30,8 ἐκ. μέχρι 32 ἐκ.⁷ Ἀνάμεσα στοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς, ἐκεῖνος μὲ τὸν ὁποῖο δια-

1. Μ. Κ α λ λ ι γ ἄ, ΠΑΕ 1939, σ. 73 καὶ 76, εἰκ. 1-2. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, ὅ.π., σ. 255-56, παρ. 1. Κατὰ τὸν Πελεκανίδη, ὁρισμέναι βαθύνσεις στὸ νότιο στυλοβάτη μαρτυροῦν ὑποδοχὲς βάσεων κίωνων. Τρεῖς τέτοιαι βαθύνσεις σημειώνονται στὸ σχέδιο: οἱ δύο πρῶται ἀπέχουν μεταξύ τους 0,40 μ. καὶ ἡ τρίτη ἀπέχει ἀπ' τὴς ἄλλαις 4,40 μ.

2. Μ. Κ α λ λ ι γ ἄ, ΠΑΕ 1940, σ. 24 καὶ εἰκ. 1-2.

3. Ὁ.π.

4. Ὁ.π. καὶ Μ. Κ α λ λ ι γ ἄ, ΠΑΕ 1941, εἰκ. 2. Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρήθηκε στὸ τμήμα τοῦ νότιου κεντρικοῦ στυλοβάτη ποῦ ἐρευνηθήκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν ΥΑΣΒΕ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἐπίσης καὶ στὶς περιπτώσεις, ὅπου οἱ τοῖχοι τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ διέρχονται κάτω ἀπ' τοὺς τοῖχους τοῦ νεότερου ναοῦ τῆς 'Αγ. Σοφίας. Βλ. σχετ. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, ὅ.π., σ. 233.

5. Πλήθος ἱστορικὲς μαρτυρίαι βεβαιώνουν τὴν χρῆση τέτοιων «σκάρφιων». Βλ. πρὸχ. 'Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ἔξυλστος βασιλικὴ, I, σ. 82 καὶ 600.

6. Ρ. Α. U n d e r w o o d, Some Principles of Measurement in the Architecture of Justinian, CahArch 3(1948) 64-74. Ἐπίσης Ε. S c h i l b a c h, Byzantinische Metrologie, HAW 12, Byz. Handbuch 4, München 1970, σ. 15 κ.έ.

7. Ρ. Α. U n d e r w o o d, ὅ.π., σ. 65 καὶ 71.

ρούμενες οἱ διαστάσεις τοῦ κτηρίου δίνουν τὰ περισσότερα ἀκριβῆ πηλικά εἶναι ὁ 31,2 ἐκ. Ὅπως φαίνεται στὸν παρακάτω πίνακα, οἱ κυριότερες διαστάσεις τοῦ μνημείου σὲ πόδια εἶναι¹:

Γενικὲς διαστάσεις:

Μήκος ναοῦ	97 μ.	: 0,312=310,89 ≈ 311 π.
Πλάτος ναοῦ	53,05 μ.	: 0,312=170,03 ≈ 170 π.
Μήκος ναοῦ μαζι μετὸ νάρθηκα	01,08 μ.	: 0,312=340 π.

Πλάτος κλιτῶν (καθαρό):

Πλάτος μέσου κλίτους	19,95 μ.	: 0,312=63,95 ≈ 64 π.
Πλάτος πλαγίων κλιτῶν	6,40 μ.	: 0,312=20,51 ≈ 20,5 π.

Ἐκ τῆς σύγκρισης τῶν παραπάνω μεγεθῶν προκύπτουν οἱ ἑξῆς λόγοι²: Λόγος μέσου πρὸς πλάγιον κλίτος 3: 1. Λόγος μέσου πρὸς τὰ δύο πλάγια κλίτη μαζι 3: 2. Λόγος μήκους πρὸς πλάτος τοῦ ναοῦ (τὸ μήκος τοῦ ναοῦ ὑπολογίζεται μαζι μετὸ νάρθηκα) 2: 1. Πλάτος ναοῦ πρὸς πλάτος μέσου κλίτους (καθαρὸ πλάτος) 2,5: 1.

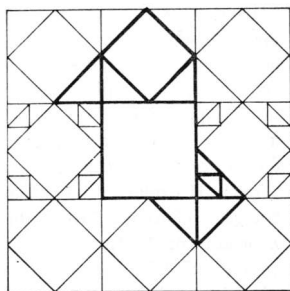
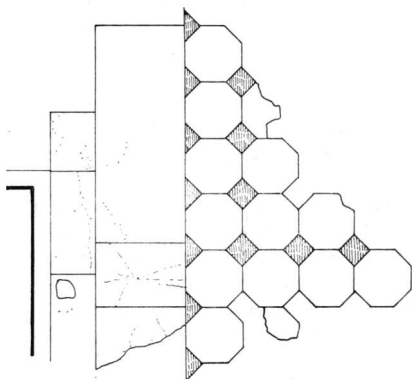
Ἐπιπλέον: Τὸ πρόβλημα τῶν διαπέδων τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στάθμης τους δὲν ἔχει φωτισθεῖ ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τις ὡς τώρα μικρὲς σὲ ἔκταση ἔρευνες, οἱ ὁποῖες κυρίως περιορίστηκαν στὴ διαπίστωση τῶν τοίχων καὶ τῶν θεμελιῶν τοῦ κτηρίου. Μιὰ πρόσθετη δυσκολία προκύπτει ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι τὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ καταστράφηκαν ἢ ἀποξηλώθηκαν σὲ μεγάλη ἔκταση μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτηρίου, καθὼς κι ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὶς στάθμες τῶν διαπέδων τοῦ παλαιότερου ναοῦ καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας εἶναι πολὺ μικρῆ.

Ἐνῆμεσα στὸ βόρειο ἔδρανο τοῦ θρόνου τῶν πρεσβυτέρων καὶ τὸν ἀνατολ. τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε τμῆμα διαπέδου ἀπὸ ἔγχρωμο μαρμαρο-

1. Τὰ πάχη τῶν τοίχων καὶ τῶν στυλοβατῶν δὲν μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν μὲ ἀκρίβεια, διότι δὲν ὑπάρχουν μετρήσεις στὸ ἴδιο ὕψος καὶ δὲν εἶναι παντοῦ γνωστὴ ἡ στάθμη τῶν διαπέδων. Οἱ διαστάσεις τους ὁμοίως σὲ πόδια κατὰ προσέγγιση εἶναι οἱ παρακάτω: πᾶχος πλαγίων στυλοβατῶν 3 π., πᾶχος ἔξωτ. τοίχων (ἐκτὸς τοῦ ἀνατολικοῦ) 4 π. καὶ πᾶχος ἀνατολ. τοίχων καὶ κεντρικῶν στυλοβατῶν 5 π.

2. Στὶς συγκρίσεις μεγεθῶν ὑπολογίζονται καὶ τὰ πάχη τῶν στυλοβατῶν, ὡς ἑξῆς: πλάτος πλαγίου κλίτους θεωρεῖται τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἔσωτ. παρεῖα τοῦ ἔξωτ. τοίχου μέχρι τὸ μέσο τοῦ πλάγιου στυλοβάτη καὶ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πλάγιου μέχρι τὸ μέσο τοῦ κεντρικοῦ στυλοβάτη. Πλάτος τοῦ μέσου κλίτους εἶναι τὸ καθαρὸ πλάτος, σὺν τῷ πᾶχος τοῦ κεντρικοῦ στυλοβάτη. Βλ. σχετ. Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ἐξυλόστεγος βασιλική, I, σ. 203, σημ. 1.

θέτημα (σχ. 3)¹. Το θέμα, στην έκταση που σώθηκε, αποτελείται από ἐφαπτόμενα πολύχρωμα ἐξάγωνα· ανάμεσά τους σχηματίζονται μικρότερα κατὰ κορυφή τετράγωνα. Το κύριο θέμα πλαισιώνεται πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἑδράνου ἀπὸ δύο μαρμάρινες ταινίες. Ἀκριβῶς νότια ἀπὸ τὶς βαθμίδες τοῦ ἑδράνου διαπιστώθηκε ἄλλο δάπεδο ἀπὸ λευκὲς μαρμάρινες πλάκες, πλ.

0,0   0,5   1,0 m

Σχ. 3. Ἱερό Βῆμα. Τμήμα μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου

Σχ. 4. Τμήμα μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση

0,50 μ. περίπου καὶ μήκ. ἕως 2 μ. περίπου, παράλληλες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ἀνατολικά ἀπ' τὸ πλακόστρωτο καὶ ἐπάνω στὴ νοητὴ γραμμὴ τῆς χορδῆς τῆς κόγχης, ἀποκαλύφθηκε τετράπλευρος χῶρος $2 \times 2,30$ μ. περίπου, στρωμένος μὲ ὀπτοπλίνθους, σὲ στάθμη ἄρκετὰ χαμηλότερη ἀπ' τὴν στάθμη τοῦ ὑπόλοιπου χώρου². Ὁ προβληματικὸς αὐτὸς χῶρος ἐρμηνεύτηκε ὡς προθάλαμος εἰσόδου σὲ κάποιο ὑπόγειο κτίσμα κάτω ἀπ' τὸν χῶρο τῆς κόγχης. Ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος γενικὰ δὲν βρίσκεται σὲ ἐνιαία στά-

1. Στ. Πελεκανίδη, ὁ.π., σ. 256, σχέδ. 3 καὶ πίν. 311γ. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 239, πίν. 268γ.

2. Στ. Πελεκανίδη, ὁ.π., σ. 256 καὶ πίν. 311α. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 239 καὶ σχέδ. 1.

θμη· τὸ μαρμαροθέτημα ἔχει ὑψόμ. 8,74 μ., τὸ πλακόστρωτο 8,89 μ. καὶ τὸ πλίνθινο δάπεδο 7,93 μ.¹.

Τμήματα διαπέδων ποὺ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ναὸ ἀποκαλύφθηκαν στὸ χῶρο τοῦ κεντρικοῦ καὶ στὸ πρῶτο βόρειο κλίτος². Στὸ μέσο περίπου τοῦ μεσαίου κλίτους ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἔγχρωμου μαρμαροθετήματος· τὸ θέμα, στὴν ἔκταση ποὺ σώθηκε, ἀποτελεῖται ἐναλλάξ ἀπὸ ἀπλά τετράγωνα καὶ τετράγωνα μέσα στὰ ὁποῖα ἐγγράφονται ἄλλα μικρότερα. Μέσα στὰ τρίγωνα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐγγραφή τῶν τετραγώνων ἐγγράφονται μικρότερα, ἰσόπλευρα ἐπίσης τρίγωνα (σχ. 4). Στὸ χῶρο τοῦ πρώτου πλάγιου κλίτους ἀποκαλύφθηκε τμήμα διαπέδου ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, ἐγκάρσιες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, πλ. 0,60-0,70 μ. καὶ μήκ. 1-1,30 μ. Τὸ ὑψόμ. τοῦ διαπέδου στὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπολογίζεται στὰ 8,25 μ. καὶ στὸ πλάγιο κλίτος στὰ 8,15 μ. περίπου³.

Τμήμα τοῦ διαπέδου τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε ἐμπρὸς ἀπ' τὴ βόρεια πλάγια εἴσοδο πρὸς τὸ ναὸ· ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων, 1×2 μ. περίπου, τοποθετημένες ἐγκάρσια πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χῶρου. Ἡ στάθμη τοῦ διαπέδου αὐτοῦ εἶναι 8,25 μ.⁴. Τμήματα τοῦ διαπέδου τοῦ χῶρου δυτικὰ ἀπ' τὸ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκαν στὶς ἐρευνες τοῦ Μ. Καλλιγὰ καὶ τῆς Φ. Δροσογιάννη. Ὁ πρῶτος ἀποκάλυψε ἀμέσως νότια ἀπ' τὸ γαμματοιεῖδες θεμέλιο τμήμα ψηφιδωτοῦ διαπέδου· ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ πλαισίου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ταινίες κάθετες μεταξύ τους, σὲ λευκὸ βάθος⁵. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χῶρου, ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν παραστάδα, ἀποκαλύφθηκε τμήμα πλακοστρώτου ἐγκάρσιου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χῶρου. Οἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν ὑπολογίζονται σὲ $0,80 \times 0,40$ μ. περίπου⁶. Τμήμα μαρμάρινου πλακοστρώτου, ὅμοιο μὲ τὸ πλακόστρωτο τοῦ νάρθηκα, ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης στὸ κέντρο τοῦ ἴδιου χῶρου, στὸ ὕψος τοῦ τριπλοῦ ἀνοίγματος καὶ στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὴν στάθμη τοῦ διαπέδου τοῦ νάρθηκα⁷. Ἡ ὑπαρξη δύο διαφορετικῶν διαπέδων, μωσαϊκοῦ καὶ πλακοστρώτου, στὸν ἴδιο χῶρο, πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ γαμματοιεῖδες θεμέλιο ποὺ περιορίζει

1. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 239.

2. Στ. Πεκεκανίδη, δ.π., σ. 256 καὶ παρένθ. σχέδ. 1.

3. Ὁ.π., σ. 253 καὶ παρένθ. σχέδ. 1. Τὰ ὑψόμετρα τῶν διαπέδων αὐτῶν ὑπολογίστηκαν μὲ ἀναγωγή τῶν σχετικῶν ὑψομέτρων ποὺ ἀναγράφονται στὸ σχέδιο. Ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἑλλιπῆ, τὰ ὑψόμετρα δίνονται ἐδῶ μὲ κάθε ἐπιφύλαξη.

4. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 236.

5. Μ. Καλλιγὰ, ΠΑΕ 1940, εἰκ. 1.

6. Τοῦ Ἰδίου, ΠΑΕ 1941, εἰκ. 6.

7. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 238. Ἡ Δροσογιάννη ἀναφέρει ὅτι τὸ πλακόστρωτο πλαισίονος ζώνης μαρμαροθετήματος πλ. 0,65 μ., χωρὶς νὰ δίνει πληροφορίες γιὰ τὸ διάκοσμο τῆς ζώνης.

σὲ μιὰ μεταγενέστερη πιθανῶς περίοδο τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ χώρου αὐτοῦ. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ αὐτὴ ἢ μετατροπὴ· μπορεί μόνο νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ χώροι δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξακολούθησαν ὕστερα ἀπὸ κάποιες μετασκευές νὰ χρησιμοποιοῦνται, στὰ πρῶτα τουλάχιστο χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ νεότερου ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας¹. Στὸ χῶρο, τέλος, τῆς αὐλῆς ἀποκαλύφθηκε τμήμα μωσαϊκοῦ δαπέδου ἀπὸ λευκὲς ψηφίδες. Πάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ πατοῦσε μαρμάρينو «περίζωμα» (τοιχοβάτης), πλάτους 0,20 μ. περίπου. Στὸν ἴδιο ἐπίσης χῶρο, δυτικὰ ἀπ' τὸ τριπλὸ ἄνοιγμα, ἀποκαλύφθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπὸ κουρασάνι².

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ ὡς τώρα δημοσιευμένο ὕλικό, μποροῦν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω διαπιστώσεις, σχετικὰ μὲ τὸ ναό: Τὸ μέγεθος τοῦ μνημείου εἶναι ἐντυπωσιακό. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ ἀνασκαμένου κτηρίου, χωρὶς τὴν αὐλὴ, εἶναι 122 μ.³ Ὁ κυρίως ναὸς χωρὶς τὴν ἀψίδα ἔχει μῆκος 97,1 μ. καὶ πλάτος 53,05 μ.³. Εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους μεγάλους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν Ἅγιο Δημήτριον καὶ τὴν Ἀχειροποιητὸ⁴. Τὸ μόνο ἀναλόγου μεγέθους μνημεῖο στὸ βαλκανικὸ χῶρο εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεωνίδου στὸ Λέχαιο, μὲ μῆκος ναοῦ 99 μ. καὶ μέγιστο πλάτος 45 μ. περίπου⁵.

Ὁ ναὸς ἀνήκει στὸν τύπο τῆς ἐλληνιστικῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς: εἶναι πεντάκλιτος μὲ νάρθηκα καὶ δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ὑπάρχει ἐξωνάρθηκα ἢ ἀνατολικὴ στοὰ αἰθρίου. Δυτικὰ ἀπ' τὸ κτήριο ἐκτείνεται αὐλὴ ποὺ εἶχε πιθανῶς πλάγιες στοές. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἀν διέθετε ἐγκάρσιο κλίτος· τὸ γεγονός ὅτι βρέθηκαν στὸ θεμέλιο τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ ναοῦ οἱ ἀπολήξεις τῶν βορείων στυλοβατῶν, δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ ἀντένδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους⁶.

1. Σελ. 205 καὶ σημ. 5 τῆς σ. 205.

2. Μ. Κ α λ λ ι γ ἄ ς, ΠΑΕ 1941, σ. 45, καὶ Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η, ὅ.π., σ. 238.

3. Ὁ κυρίως ναὸς μπορεί κατὰ τὸ μέγεθος νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης (διαστ. ναοῦ, 124 × 54 μ.). Εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ (μῆκ. 75,50 μ.), ἀπὸ τὶς βασιλικὲς τῆς Ἐφέσου (μῆκ. ἀρχαιότερου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου 76 μ. καὶ τῆς Παναγίας 87 μ.). Εἶναι ἐπίσης μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Α τῶν Φιλίππων (διαστ. ναοῦ 44,70 × 29,30 μ.) καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς Αἰόβου (συνολ. μῆκος 71,5 μ.).

4. Τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου εἶναι περίπου 47 μ. καὶ τῆς Ἀχειροποιητοῦ 37,40 μ.

5. Δ. Π ἰ ἰ ἰ ἰ ἰ, Ἐνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1961, εἰκ. 1.

6. Σύμφωνα μὲ τὴ Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η, ὅ.π., σ. 240, ὁ ναὸς δὲν εἶχε ἐγκάρσιο κλίτος. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους μὲ βάση καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀπολήξεις τῶν στυλοβατῶν φτάνουν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ, γιὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ναοὺς μὲ ἐγκάρσιο κλίτος. Βλ. σχετ. Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ, I, σ. 177.

Ἡ στέγαση τοῦ ναοῦ γινόταν μὲ δίριχτη κεραμοσκεπὴ στέγη γιὰ τὸ κεντρικὸ καὶ μονόριχτη γιὰ τὰ πλάγια κλίτη· τὰ πάχη τῶν θεμελίων δὲν ἐπιτρέπουν ἄλλο τρόπο στέγασης. Τὰ πάχη αὐτά, συγκρινόμενα μεταξύ τους, μποροῦν ἐπίσης νὰ προσφέρουν μερικά στοιχεῖα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ: Ἐτσι τὸ γεγονός ὅτι τὰ πάχη τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ πάχη τῶν θεμελίων τῶν πλαγίων στυλοβατῶν, σημαίνει ὅτι τὰ φορτία τῶν στυλοβατῶν ἦταν μικρότερα καὶ ἐπομένως εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ὑπερῶα πάνω ἀπὸ τὰ δεύτερα πλάγια κλίτη. Τὸ μεγαλύτερο ἐπίσης πάχος τῶν κεντρικῶν στυλοβατῶν ἀποτελεῖ ἔνδειξη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προηγούμενη ὑπόθεση, ὅτι οἱ κιονοστοιχίες τοῦ μεσαίου κλίτους ἦταν δίτονες—ἐφόσον δεχόμεστε δίτονες κιονοστοιχίες στοὺς πλάγιους στυλοβάτες— καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κιονοστοιχία τοῦ ὑπερώου ὑπῆρχε ὑψηλὸς συμπαγῆς τοίχος φωταγωγοῦ¹.

Ἡ κυκλική, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, κόγχη τοῦ ναοῦ φωτιζόταν ἀπὸ ἓνα πεντάλοβο ἢ πέντε παράθυρα². Ὁ ἀριθμὸς τους προκύπτει ἀπ' τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντηρίδων, ἂν δεχθῶμε ὅτι μεταξύ τῶν σκελῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τῶν πρώτων ἀπὸ Β καὶ Ν ἀντηρίδων δὲν ὑπῆρχαν παράθυρα.

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ η : Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν οἱ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες εἶναι βέβαια ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴν ἀσφαλῆ χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Θὰ ἐξετασθοῦν ὁμως ἐδῶ ὅλες οἱ ἐνδείξεις ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ κάποια χρονολογικὰ πλαίσια. Τὰ γενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ναοῦ: μέγεθος, δρομικότητα, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κόγχη, ἀποδίδονται συνήθως στοὺς πρώτους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς. Ὅρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικὰ ὁμως ὀδηγοῦν σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση καὶ συναντιοῦνται κυρίως στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κτηρίου. Ἡ συνύπαρξη νάρθηκα καὶ ἂν. στοῦς συναντᾶται στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγορᾶς στὸ Πέργαμο³, στὶς βασιλικὲς Α καὶ «ἐκτὸς τῶν τειχῶν» στοὺς

1. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι βέβαια ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου. Σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια δεδομένα, χωροῦν καὶ ἄλλες λύσεις γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς, οἱ ὁποῖες ὁμως δὲν συνηθίζονται σὲ ναοὺς τοῦ λεγόμενου ἑλληνιστικοῦ τύπου. Σύμφωνα μὲ τίς λύσεις ποὺ προτάθηκαν παραπάνω, ἡ διαμόρφωση τοῦ ναοῦ παρουσίαζε πολλὰ ἀναλογίες μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

2. Ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κόγχη ἔχουν ἐπίσης ἡ Ἀχειροποίητος, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ ἡ Ροτόντα (Ἅγιος Γεώργιος) ἀνάλογα διαμορφώνεται καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ κόγχη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Θεσσαλονίκης. Οἱ κόγχες αὐτὲς καλύπτονται ἐξωτερικὰ μὲ ξύλινη κεραμοσκεπὴ στέγη ἡμικωνικῆς μορφῆς. Παράθυρο κόγχης μὲ ἀμφικίονες ἔχει ὁ Ἅγ. Δημήτριος καὶ πιθανὸν ἡ παλαιότερη φάση τῆς κόγχης τῆς Ἀχειροποιήτου.

3. A. Co n z e, *Altertümer von Pergamon*, I, σ. 304, εἰκ. 103.

Φιλίππους¹, στή βασιλική Α τῆς Ἀμφιπόλεως², στή βασιλική Γ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν³, στή βασιλική τῆς Βραυρώνας⁴, τῆς Σικυώνας⁵, τοῦ Λεχαιοῦ⁶, Πανόρμου Κρήτης⁷ καί στίς βασιλικές Καμπανόπετρας καί «ἐκτός τῶν τειχῶν» Κουρίου στήν Κύπρο⁸. Ἡ διαμόρφωση τοῦ τελευταίου πρὸς δυσμὰς χώρου, ποῦ ὅπως κι ἂν ὀνομαστεῖ, ἔδινε στὸ αἶθριο, ὄχι μὲ κιονοστοιχία, ἀλλὰ μὲ συνδυασμὸ ἀπλῶν καὶ πολλαπλῶν ἐλευθερῶν ἀνοιγμάτων, συναντᾶται ἐπίσης στή βασιλική Ὑψηλομετώπου Λέσβου⁹ καὶ στὸ Μεριαμλικ¹⁰. Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν παραδειγμάτων ὅπου συναντοῦνται αὐτὲς οἱ μορφές, τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ στὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα¹¹.

Χρονολογικὲς ἐνδείξεις παρέχουν ἐπίσης καὶ τὰ δάπεδα τοῦ κτηρίου. Ἀπὸ τὰ πλακόστρωτα, ψηφιδωτὰ καὶ μαρμαροθετήματα ποῦ σχετίζονται μὲ τὸ ναό, μόνο τὰ δύο τμήματα μαρμαροθετημάτων μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς χρονολογικὰ τεκμήρια. Τὸ ἓνα βρίσκεται στὸ χῶρο τοῦ Βήματος καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ συναπτόμενα ἐξάγωνα καὶ μεταξὺ τους μικρότερα κατὰ κορυφὴ τετράγωνα (σχέδ. 3). Τὸ θέμα εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένο, συνηθίζεται ὅμως περισσότερο σὲ μνημεῖα τῶν τελῶν τοῦ 5ου ἢ ἀρχῶν

1. P. L e m e r l e, *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945, πίν. 15-16, καὶ Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων, ΑΕ 1955, σ. 114 κ.έ.

2. D. P a l l a s, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Rome 1977, σ. 93 κ.έ. (ἀπ' ὅπου στὸ ἐξῆς οἱ παραπομπές γιὰ τίς νεότερες ἐλληνικὲς ἀνασκαφές).

3. D. P a l l a s, ὀ.π., σ. 45 κ.έ.

4. Ε. Σ τ ἰ κ α, ΠΑΕ 1951, σ. 53 κ.έ., ΠΑΕ 1952, σ. 73 κ.έ., καὶ ΠΑΕ 1953, σ. 103-104.

5. D. P a l l a s, ὀ.π., σ. 172 κ.έ.

6. Ὀ.π., σ. 165 κ.έ.

7. Ν. Π λ ἄ τ ω ν ο ς, ΠΑΕ 1943, σ. 112 κ.έ., καὶ Κ. Κ α λ ο κ ὄ ρ η, ΠΑΕ 1953, σ. 321 κ.έ.

8. D. P a l l a s, σ. 293 κ.έ. (Καμπανόπετρα), καὶ Α. P a r a g e o r g i o u, *The Early Christian Architecture of Cyprus (L'art paléochrétien de Chypre)*, «Chypre dans le monde byzantin, XVe Congrès Int. d'Etudes Byzantines», Athènes 1976, εἰκ. 1 (Κοῦριο, βασιλικὴ «extra muros»).

9. Ἁ. Ὀ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΕ 1929, σ. 4 κ.έ.

10. E. H e r z f e l d - S. G u y e r, *Meriamlik und Korykos*, MAMA II, Manchester 1930, σ. 47, εἰκ. 46.

11. Μὲ βάση τίς ἀπόψεις τῶν ἀνασκαφῶν, ἐκτός ἀπὸ περιπτώσεις, ὅπως ἡ βασιλικὴ τοῦ Περγάμου, ποῦ χρονολογήθηκε ἀόριστα ἀπὸ τὸν Styrzowski στὸν 4ο αἰώνα, γύρω στὰ 1903, ἡ βασιλικὴ «ἐκτός τῶν τειχῶν» τῶν Φιλίππων, γιὰ τὴν ὁποία ἰσχυρὲς ἐνδείξεις τοποθετοῦν τὴν ὑπάρχουσα ἀρχιτεκτονικὴ μορφή μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Πανόρμου, ἡ ὁποία μὲ βάση τὸ γλυπτὸ τῆς διάκοσμο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

βου αϊ.¹ Τὸ δεύτερο βρέθηκε μέσα στὸ μέσο κλίτος καὶ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ὅπως στὸ σχ. 4' δὲν βρήκα ἀκριβῶς ἀντίστοιχο παράδειγμα, παρουσιάζει ὅμως στενὴ συγγένεια μὲ ἕνα θέμα μαρμαροθετήματος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ βασιλικὴ τοῦ Kal'at Sim'an, ποῦ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ βου αϊ.², καὶ ἕνα θέμα ἀπὸ τὸ νοτ. περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου³.

Τέλος, χρονολογικὲς ἐνδείξεις μποροῦν νὰ προσφέρουν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ποῦ συνδέονται μὲ τὸ ναό. Στὴν κατηγορία αὐτὴ μποροῦν, πιστεῦθ, νὰ περιληφθοῦν τὰ κιονόκρανα ποῦ βρίσκονται ἢ βρίσκονταν σὲ δευτέρη χρῆση στὸ νεότερο ναό τῆς Ἁγ. Σοφίας: Ἐδῶ περιλαμβάνονται τὰ κιονόκρανα μὲ ἀνεμιζόμενα φύλλα⁴ καὶ τὰ «τεκτονικά»⁵ κιονόκρανα τοῦ Ἰσογείου, τὰ σύνθετα ἰωνικὰ κιονόκρανα ποῦ βρίσκονταν στὸ ὑπερώο⁶ (πίν. 1α-δ καὶ 2α) καὶ ἀντικαταστάθηκαν γύρω στὰ 1910 μὲ νεωτερικὰ⁷ καί, τέ-

1. Στὴ βασιλικὴ Λόγγου Ἐδέσσης, στὴ βασιλικὴ Ἁγ. Γαβριήλ στὴν Κῶ, στὴ βασιλικὴ τῶν Σόλων καὶ στὴ Μονὴ Ἁγ. Βαρνάβα στὴν Κύπρο. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακὰ ποῦ μοῦ ἔδωσε τίς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἀρχειο της.

2. Βλ. σχετ. R. N a u m a n n, Mosaik- und Marmorplattenböden in Kal'at Sim'an und Pirun, AA 57(1942) τ. 19-46, πίν. 9, 20.

3. Δ. Πάλλας, Ἄνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1958, πίν. 100 α.

4. Βλ. σχετ. R. K a u t z s c h, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, σ. 141 κ.ε. Ἐπίσης Σ. Π. Ε. κ. α. ν. ἰ. δ. η., Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκης 1978, σ. 131-143. (Ἀναδημοσίευση ἀπ' τὰ «Μακεδονικά» 2, 1941-52, σ. 167-178). Ὁ Kautzsch χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. καὶ ὁ Π. Ε. κ. α. ν. ἰ. δ. η. στὸ βιβλίο του, ὁ.π., σ. 137, στὶς ἀρχές τοῦ βου. Ὁ τελευταῖος μάλιστα πιστεῖει ὅτι τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ἔγιναν συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον.

5. K a u t z s c h, ὁ.π., σ. 184 κ.ε. Ἐπίσης Μ. Κ. α. μ. π. ὀ. ὀ. ρ. η., Δύο κιονόκρανα τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, ΕΕΠΣΠΘ Στ' Ι (τμ. ἀρχιτ.) (1973-74) 65-80. Ἡ Καμπούρη συνδέει τὰ δύο κιονόκρανα μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγ. Πολυεύκτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ τὰ θεωρεῖ πρωιμότερα· ἐπισημαίνει ἐπίσης (σ. 75) τὴν πιθανότητα νὰ προέρχονται τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸν παλαιότερο ναό. Στὸν 6ο αἰ. χρονολογεῖ ἐπίσης τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἰσογείου καὶ ὁ O. W u l f f, Die Koimesis Kirche in Nicäa, Strassburg 1903, σ. 47.

6. Ὁ R. K a u t z s c h, ὁ.π., σ. 168, χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα αὐτὰ μεταξὺ 480-520 μ.Χ. καὶ τὰ ἐντάσσει σὲ μιὰ ὁμάδα μαζί μὲ τὰ ἀμφικιονόκρανα τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου (ὁ.π., ἀριθ. 546, πίν. 33), τὸ κιονόκρανο ποῦ βρίσκονταν in situ ἀνατολικά τῆς κόγχης τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (ὁ.π., ἀριθ. 548, πίν. 34) καὶ τμήματα ἀπὸ δύο κιονόκρανα ἐντοιχιζομένα στὴ Μονὴ Λιβὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ὁ.π., ἀριθ. 549, πίν. 34). Ἐνα παρόμοιο κιονόκρανο διακρίνεται ἐπίσης στὸ βιβλίο τοῦ A. G r a b a r, Sculptures byzantines de Constantinople, Paris 1963, πίν. 19, 1, στὸ βάθος τῆς εἰκόνας δεξιά. Ἐνα ἄλλο δεῖγμα ἀπὸ τὴν Τόμη (Κωνσταντινίτζα), παραθέτει ὁ I. B a r n e a, Les monuments paléochrétiens de Roumanie, Rome 1977, σ. 196, εἰκ. 69, 1. Τέλος, συγγενικό, ἀλλὰ σ' ἕνα στάδιο παραπέρα ἐξέλιξης, εἶναι ἕνα κιονόκρανο ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου στὸ Ἐβδόμο, τῶρα στὸν κήπο τῆς Ἁγίας Σοφίας Κων/πόλεως. Βλ. σχετ. T. F. M a t t h e w s, The Byzantine Churches of Istanbul, London 1976, πίν. 14, 4.

7. Θραύσματα τῶν κιονοκράνων αὐτῶν εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ στὴν ἀλὴ τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἀπ' ὅπου συγκεντρώθηκαν καὶ καταλογογραφήθηκαν πρόσφατα, ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Βυζ. Ἀρχαιοτήτων.

λος, τὰ κιονόκρανα πού βρίσκονταν ἤδη σέ δευτέρα χρήση, στό ὑστεροβυζαντινό πρότυπο τῆς Ἁγ. Σοφίας καί τοποθετήθηκαν μετά τήν πυρκαγιά τοῦ 1890 ἀνά δύο στό προστώο καί ἑκατέρωθεν τῆς δυτ. εἰσόδου τοῦ ναοῦ¹. Τά κιονόκρανα ἀπό τὸ ναοὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια στὰ τέλη τοῦ 5ου καί τὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., μὲ τὴν πιθανὴν ἐξαίρεση τῶν κιονοκράνων ἀπὸ τὸ ὑστεροβυζαντινὸ πρότυπο. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κυρίως θωράκια, πού βρέθηκαν στὶς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν Ἁγ. Σοφία², εἶτε ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ δάπεδὸ τῆς³, μποροῦν ἐπίσης ν' ἀποδοθοῦν στὸν ἀρχαιότερο ναοὶ. Ἡ λεπτομερειακὴ ἐξέτασή τους θ' ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη μελέτη· ἐδῶ δεῖχνονται μόνο μερικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα (πίν. 2, β-γ). Τὰ γλυπτὰ αὐτὰ παρουσιάζουν ἀναλογίαις στό μέγεθος, στὰ διακοσμητικὰ θέματα καί τὴν τεχνικὴ, καί ἀποτελοῦν ἓνα κλειστὸ σύνολο, πού χρονολογεῖται ἐπίσης στὴν ἴδια περίοδ⁴.

Οἱ περισσότερες ἐνδείξεις ὀδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἀνάμεσα στὰ τέλη τοῦ 5ου καί στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., ὀπωσδήποτε ὁμως πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁵. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶχε μεγάλο μέγεθος καί παραδοσιακὴ μορφή, δὲν θά' πρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα ὅτι εἶχε ἰδρυθεῖ νωρίτερα καί ἐπισκευάσθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., ὕστερα ἀπὸ κάποια καταστροφὴ⁶.

1. Τὰ ἀδημοσίευστα ὡς τώρα αὐτὰ κιονόκρανα παρουσιάστηκαν ἀπὸ τὸν Γ. Βελῆνη σὲ ἀνακοίνωσή του στό 10ο Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονικὴ 1980. Ὁ Βελῆνης τὰ χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. καί τὰ ἀποδίδει στό κιβώριο τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

2. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., πίν. 269 α, β, γ-δ, καί Θ. Παζαρά, Κατάλογοι Χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις, «Βυζαντινά» 9(1977) 41, πίν. 6(11α-β) καί σ. 43, πίν. 8(14). Ἐπίσης Δ. Παλλας, Les monuments paléochrétiens de la Grèce découverts de 1959 à 1973, εἰκ. 37.

3. Μ. Καλλιγῆ, ΠΑΕ 1936, σ. 117 κ.ε. Ἐπίσης Χ. Μακαρόνα, «Μακεδονικά» 2(1941-52) 606 καί BCH 71-72 (1947-48) 400. Σήμερα τὰ γλυπτὰ αὐτὰ βρίσκονται στὸν περίβολο τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἀκέραιες πλάκες θωρακίων πού εἶχαν μεταφερθεῖ στὴ συλλογὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ροτόντας. Στὸν περίβολο ἐπίσης βρίσκονται γλυπτὰ ἀπὸ περισυλλογὴ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ, καθὼς καί γλυπτὰ ἀπ' τὸν ὑπάρχοντα ναοὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας (Καλλιγῆ, Die Hagia Sophia von Thessalonike, σ. 47).

4. Ὁ Θ. Παζαράς, ὅ.π., χρονολογεῖ τὰ δύο θωράκια στὶς ἀρχές καί στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. Στὴν ἴδια περίοδο ἐντάσσονται καί τὰ ἄλλα θωράκια πού κοσμοῦνται μὲ ὁμόκεντρος ρόμβους ἐγγεγραμμένους σὲ τετράγωνα καί φυτικὰ κοσμήματα στὶς γωνίες. Βλ. σχετ. τὴ χρονολογικὴ κατάταξη γιὰ τὰ θωράκια αὐτοῦ τοῦ τύπου πού ἐπιχειρεῖ ὁ Δ. Παλάλας (Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια μετὰ ρόμβου, BCH 74, 1950, 248 κ.ε.).

5. Βλ. παραπάνω, σ. 218, σημ. 4.

6. Οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης μαρτυροῦν μιὰ ἐκτεταμένη καταστροφὴ τῆς πόλης, προφανῶς ἀπὸ σεισμούς, στὶς ἀρχές περίπου τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. Βλ. σχετ. Χ. Μπακίτζη, Παρατηρήσεις ἐπὶ εὐρημάτων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν

Μετά τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ ἰδρύθηκε στὴ θέση του ὁ σημερινὸς ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας, στὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἕνα μέρος τοῦ γλυπτοῦ διάκοσμου τοῦ παλαιότερου ναοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικὰ πάρθηκαν ὑπόψη στὴν κατασκευὴ του τὰ θεμέλια τῆς βασιλικῆς (βλ. σχέδ. 1), ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ στήριξή του. Ἡ χρονολογία τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ στενότερα ἂν συνδεθεῖ μετὰ τὴν ἱστορικὰ μαρτυρημένη καταστροφὴ καὶ ἐπανίδρυση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν 7ο αἰ. μ.Χ.¹ Μιὰ ἔνδειξη ποὺ συνδέει τὰ δύο μνημεῖα εἶναι τὸ κιονόκρανο ἔξω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τὸ ὁποῖο ὁποσδήποτε εἶναι ὅμοιο μετὰ τὰ κιονόκρανα τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁγίας Σοφίας². Εἶναι λοιπὸν λογικὴ ἢ ὑπόθεση ὅτι οἱ σεισμοὶ ποὺ συνέβησαν στὸ διάστημα μεταξύ 630 καὶ 640 μ.Χ. εἶναι ἢ αἰτία γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας³ καὶ συνάμα ἀποτελοῦν terminus post quem γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νεότερου ναοῦ ποὺ σώζεται ὡς σήμερα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ARISTOTELES MENTZOS

ἀγορὰν τῆς Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1970, σ. 26 κ.έ., καὶ E. Kleinbauer, Report on the Earthquakes in Thessaloniki, «Archaeology» 31,5(1978)60.

1. Τοὺς σεισμοὺς ποὺ συνέβησαν ἕνα περίπου μῆνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου, τὶς καταστροφῆς ποὺ ἐπέφεραν στὴν πόλη καὶ στὰ τεῖχη, καθὼς καὶ τὴν πυρκαγιά ποὺ ἐξέσπασε μετὰ ἀπὸ λίγο στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἴσως ἐξαιτίας κάποιας δόνησης, διηγεῖται ὁ Ἀνόνομος στὸ Τρίτο Θαῦμα τοῦ Ἁγίου (Ἐκδ. P. Lemerle, Les plus anciennes recueils des miracles de Saint Demetrius, Paris 1979, σ. 194, 10-15 καὶ σ. 195²⁰-196⁵).

2. Τὴν ὁμοιότητα μετὰ τὸ κιονόκρανο τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐπισημαίνει ὁ Καλλιγὰς στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν Ἁγία Σοφία (Die Hagia Sophia von Thessalonike), δ.π., σ. 57. Ἐπίσης κατὰ τὸν Kautzsch, Kapitellstudien, σ. 169 κ.έ., τὸ κιονόκρανο αὐτὸ εἶναι «σημεῖο πρὸς σημεῖο ὅμοιο» μετὰ τὰ κιονόκρανα τῶν ὑπερώων τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει ὅτι τὰ κιονόκρανα τοῦ βορείου πεπεροῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀποτελοῦν ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τύπου.

3. O Tafali, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie byzantines, Paris 1913, σ. 33, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα μεταξύ 629 καὶ 634 μ.Χ. Τὴ χρονολόγησι αὐτὴ δέχθηκε ὁ Ch. Diehl, Les monuments chrétiens de Salonique, σ. 65, καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου, Ἱ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Ἀθῆναι 1952, σ. 25. Ὁ P. Lemerle, BZ 46(1953) 356, προτείνει χρονολόγησι μεταξύ τοῦ 620 καὶ 630 μ.Χ. Τέλος ὁ Γ. Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους, Θεσσαλονικὴ 1980, σ. 158, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀνακαίνισι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὴ δεκαετία 630-640 μ.Χ.

SUMMARY

Aristotelis Mentzos, A Contribution to the Study of the Earlier Church of Hagia Sophia at Thessaloniki.

The purpose of the present paper is to collect and discuss both the published and unpublished excavation material about the earlier edifices around and below the present Church of Hagia Sophia. The existing church is built on two successive rows of foundations; the first belongs to a large Roman *thermae* complex, the second to an early Christian basilica of large dimensions (the excavated building measures $122 \times 53,05$ m.). The nave had five aisles, a semicircular internally and externally apse, a narthex and an «*exonarthex*» that gave to an atrium (Fig. 2). Related to the church are floor remnants of mosaic, *opus sectile* and marble plaques. The existence of two different types of floors in the narthex and the «*exonarthex*», suggests that the building had probably more than one phases. Although there is no architectural sculpture that could be safely related to the church, yet some pieces used in the existing church of Hagia Sophia could be related with the earlier church, such as the capitals of the ground floor and galleries, the capitals of the old propylon, as well as some screen fragments reused in the floor of the existing church. Stylistic evidence of the *opus sectile* floors and the architectural members attributed to the church, as well as certain characteristics in the form of the western part of the building point towards a dating between the end of the 5th and the beginning of the 6th cent. A.D. This does not exclude the hypothesis of an earlier face. The final destruction of the church may be connected with the earthquakes of c. 620-630 A.D. and the burning down of Hagios Demetrius basilica as well.